

Надія КОВАЛЬ

Україна у французькому академічному дискурсі (на матеріалах видань 2009–2010 років)

Аналіз французьких академічних видань на наявність-відсутність статей про Україну може стати болючим ляпасом для місцевих ура-патріотів, адже Україна, її історія, політика та культура залишаються досить маргінальним предметом дослідження у французькому науковому світі. Звіти на кшталт «Вісімнадцять статей про Київську Русь», «Чотирнадцять студій про вимоги України на Версальській конференції», «Двадцять п'ять розвідок про Україну в Другій світовій війні» навряд чи з'являться найближчим часом, оскільки відповідні українознавчі школи тільки формуються. Розташовуючи українські студії на уявній мапі досліджень, можна сказати, що зазвичай в університетських колах вивчення України проводиться в рамках студій «російського світу» (*monde russe*), «слов'янського світу» (*monde slave*), чи «пострадянського простору» й «нових незалежних держав» (*pays postsoviétiques, nouveaux États indépendants*)¹. Левова частка подібних досліджень належить традиційно популярним у Франції російським студіям (чому допомогла і масова перекваліфікація колишніх советологів у русистів і транзитологів), вивчення ж інших країн радше доповнюють навколо-російську чи пострадянську картину і доволі рідко виступають предметом дослідження самі по собі.

Однак 20 років існування України посприяли поступовому розширенню її присутності у французькому науковому та медійному просторі. Нестача наукових кадрів і спеціалістів із українських питань вирішується кількома способами. Якщо у вивченні сучасних українських реалій можна покластися на частину колишніх советологів-транзитологів, то в

1 Цікаво, що в паризьких книгарнях книжки про Україну останніми роками переселилися з полиць «Росія–СРСР» до «Центральної Європи».

суто історичних дисциплінах, особливо історії до ХХ ст., відчувається брак сформованої школи. У цьому разі інтерес нерідко задовольняють переклади статей українських та іноземних науковців, зокрема в *Cahiers de monde russe* (спецвипуск «Східна Європа 1650–1730. Кризи, конфлікти, відбудова» – L'Europe orientale, 1650–1730. Crises, conflits et renouveau. №50(2/3), 2009).

Ранньомодерна історія України в межах Польсько-Литовської держави висвітлюється через переклади чи російськомовні оригінали українських дослідників Інституту історії України НАНУ. Скажімо, Андрій Блануца досліджує ринок нерухомості у Волинському воєводстві ХVІ ст., Олена Русина – головні тенденції публікації історичних джерел у сучасній Україні, а Дмитро Ващук – інструментальне використання поняття «старовина» для легітимації нововведень у Литовській державі². У цьому ж числі *Cahiers du monde russe* побачила світ і стаття американського дослідника Браяна Девіса «Дорога до Переяслава: українські та московитські тлумачення протекторату». Відкидаючи і тезу неминучого возз'єднання колись єдиної держави, і тезу іманентного бажання московитів загарбати українські землі, Девіс пропонує переконливе тлумачення Переяславської угоди як точки перетину дипломатичних маневрів і зовнішньополітичних інтересів учасників. Він доводить, що до 1653 р. Москва не мала чіткої позиції щодо протекторату над Гетьманщиною і довго переймалася насамперед відвоюванням інших земель (наприклад, Смоленщини). Власне сама угода була сформульована в надто нечітких термінах, а тому мала різне значення для її учасників³. Девіс згадує, що Хмельницький одночасно вів переговори про протекторат і з османським султаном, і цей аспект дослідження перегукується з тематикою, порушеною в статті російського вченого Ільї Зайцева «Турецька політика Петра Дорошенка», котрий вивчав дипломатичні маневри й стосунки гетьмана Петра Дорошенка з Османською Портою на основі матеріалів Французької Національної Бібліотеки. У вказаній статті дослідник опублікував кілька

2 *Blanuca A.* Le marché foncier de la noblesse dans le district de Luck de la voïvodie de Volhynie 1566–1599 (d'après les registres des tribunaux territoriaux et châtelains) // *Cahiers du monde russe*. 2009/2. Vol 50. P. 287–299; *Русина Е.* Публикация источников ХVІ–ХVІІІ вв. в постсоветской Украине // *Cahiers du monde russe*. 2009/2. Vol 50. P. 347–359; *Vashchuk D.* Lithuanian law of the 15th–16th centuries. New ways to bypass outdated regulations // *Cahiers du monde russe*. 2009/2. Vol 50. P. 567–578.

3 *Davies B.* The Road to Pereiaslav: Ukrainian and Muscovite Understandings of Protectorate, 1620–1654 // *Cahiers du monde russe*. 2009/2. Vol 50. P. 465–493.

листів Дорошенка до візира⁴. Використані матеріали є чернетками Алі Уфкі бея, першого драгомана Османської імперії. Особиста доля цього історичного діяча була приголомшливою, адже за своїм походженням він був поляком зі Львова, звався Войцехом Бобовським, і внаслідок низки пригод опинився у Стамбулі.

Історія XVIII століття репрезентована об'ємною розвідкою німецького дослідника польського походження Міколая Шолтисека «Інститут наймитства та сімейні структури в сільських регіонах: уроки з історичної Східно-Центральної Європи». Автор на прикладі інституту наймитства у Польсько-Литовській державі XVIII ст. намагається довести різноманітність сімейних і економічних практик серед селянства регіону, визначеного в термінах Центрально-Східної Європи. Шолтисек виділяє *західний* («польський») тип, для якого характерні нуклеарні сім'ї та розвинений інститут наймитства, *близько-східний* («західноукраїнський»), де розподіл продуктивних сил радше відбувається в межах автономних великих родин, а наймитство не є загальною практикою, і *східний* («білоруський»), де значення інституту наймитства фактично зводиться нанівець. Виділення західного типу є певною контрверсією до праць англійських вчених, які вважали аналогічні процеси в Англії унікальними для Європи. Водночас, наявність різноманітних типів сімейно-економічної організації слугує черговим аргументом проти гомогенності культури Східної Європи⁵.

Історія XIX століття, зрештою, репрезентована доробком власне французьких дослідників. Для прикладу, представниця нового покоління, магістр Етьєн Форестьє-Пейра, у статті «На Схід від усього: орієнталізм і націоналізм в Україні XIX ст.»⁶ пов'язує теми орієнталізму та націоналізму та їх модифікацій в українському національному русі. Тема Сходу в своєму розвитку втілилася у трьох формах (моделях). *Перша модель* відзначалася конструюванням українського націоналізму як відповіді на російський орієнталізм, виразником якого авторка вважає Миколу Гоголя. Російському орієнталізмові було притаманне подвійне сприйняття України: вона водночас і своя (слов'янська, російська) земля, з якою слід інтегруватися, і небезпечний містичний інший світ, що його варто

4 *Zajcev I.* La politique turque de Petro Dorosenko. Documents du fonds de Wojciech Bobowski à la BNF // *Cahiers du monde russe.* 2009/2. Vol 50. P. 511–532.

5 *Szoltyssek M.* Life-cycle service and family systems in the rural countryside: a lesson from historical East-Central Europe // *Annales de démographie historique.* 2009/1. №117. P. 53–94.

6 *Forestier-Peyrat É.* À l'Orient de tout: orientalisme et nationalisme dans l'Ukraine du XIXe siècle // *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin.* 2010/1. №31. P. 109–126.

підпорядкувати російському впливові. Український націоналізм, у свою чергу, виражав прагнення позбутися такої принизливої позиції, уникав ототожнення України та Сходу, і з цією метою він зрештою виголосив бажання звільнитися від Росії. Виразником цього руху, на думку авторки, було Кирило-Мефодіївське товариство, яке вона визначає як «перший рух модерного українського націоналізму».

Друга модель концептуалізації Сходу в українській традиції розглядала Схід як дзеркало: вона ідентифікувала українців із іншими пригнобленими народами Російської імперії. Подібний зв'язок уможливив заслання на схід провідних діячів національного руху. «М. Гулак ввів елемент, що стане центральним у національній українській історіографії: ідею, що ніяка історія України неможлива без історії Сходу, принаймні тюркських і кавказьких народів», – пише Форестьє-Пейра.

Зрештою, *третья модель* тлумачення Сходу була породжена досвідом російсько-турецької війни 1877–1878 років, коли діячі українського руху порівнювали риторику росіян, котрі на зовнішній арені засуджували варварство турків, із аналогічними їхніми практиками на власній периферії. Росія почала втілювати Схід сама по собі, тож Михайло Драгоманов писав, що «внутрішні турки», тобто встановлена російська влада, переважали у своїй відсталості турків зовнішніх – османів. Отже, станом на кінець 70-х років XIX ст. співіснувало три фігури Сходу: Схід як джерело подвійного дискурсу (кирило-мефодіївці), Схід як дзеркало національної ідентичності (Гулак) і Схід як контрмодель (Драгоманов). У своєму дослідженні авторка припустила, що синтезом трьох моделей стала ідея українського месіанізму в творчості Михайла Грушевського. В якості аргументу вона використала його наступну думку: «Україна присвятила свої сили захистові Заходу від східного варварства, однак натомість не отримала нічого, окрім агресії своїх європейських сусідів». Загалом Форестьє-Пейра прийшла до висновку, що ситуація «вкладеного орієнталізму» була основоположним моментом народження українського націоналізму, а власне орієнталізм виступав засобом створення ілюзії монолітності і водночас засвідчив неможливість позитивного визначення складових української національної ідентичності.

У французькій академічній сфері гідним приводом згадати про Україну XIX ст. став 200-річний ювілей Миколи Гоголя (2009). У спеціальному випуску *Revue de Littérature Comparée* були опубліковані дві статті французьких дослідниць українського походження, що працюють у паризькому Інституті східних мов і цивілізацій. Ці статті присвячено українській складовій як особистості Гоголя, так і його творчості. Стаття Ірини Дмитри-

шин «Подорож в Україну Гоголя»⁷ поєднує дослідження амбівалентності особистості Гоголя та переплетення української та російської складових його ідентичності й творчості з описом історичної ситуації в Україні гоголівських часів. Ольга Камель у статті «Театрал Микола Гоголь – між Україною та Росією»⁸ торкається власне театральної сторони таланту Гоголя як драматурга і як актора, звертається до театральних традицій його сім'ї, досліджує стосунки митця з петербурзькими театральними колами тощо. Серед іншого авторка аналізує маловідому частину драматичного доробку письменника, а саме спалену автором чернетку п'єси про запорозьких козаків «Зголений вус». Остання є достатньо цікавою внаслідок її впливу на більш зрілий твір української тематики – «Тараса Бульбу». На перетині російської та української культур перебував і Олександр Потебня, особистості котрого присвячена стаття російської дослідниці Єлени Сімонато «Дефлексивність у теорії мовленнєвої еволюції Олександра Потебні (1832-1891)»⁹. Остання виконує перш за все просвітницьку функцію, оскільки теоретичні розробки Потебні щодо слов'янських мов практично невідомі в західній теоретичній лінгвістиці.

Отже, як ми переконалися, історія України не користується великою увагою французьких фахівців. Ця тенденція загострилася після виходу на пенсію блискучого дослідника Данієля Бовуа. Водночас, поява молодих вчених дозволяє сподіватися, що з часом така ситуація еволюціонуватиме на краще, проте наразі відповідні матеріали зацікавлені видання запозичують в українських та інших зарубіжних фахівців.

Інакше виглядає справа із сучасною історією, перш за все питаннями Другої світової війни, сталінізму та геноциду євреїв на Сході Європи: це власне та тематика, яка дуже популярна й у французьких суспільних та історичних науках загалом, й у тих дослідників, які займаються нашим регіоном. Одним із каталізаторів досліджень стало відкриття архівів СБУ, що виявилось гарним подарунком насамперед для французьких советологів. У цьому контексті варто згадати тематичний випуск *Cahiers du monde russe* під назвою «СРСР після закінчення Великої Вітчизняної війни» («L'URSS au lendemain de la Grande Guerre patriotique», №49(2–3), 2008). У вказаному виданні автори, послуговуючись українськими матеріалами

7 Dmytrychyn I. Voyage dans l'Ukraine de Gogol // *RLC. LXXXVI*. №3, juillet-septembre 2009. P. 283–294.

8 Camel O. Nicolas Gogol, homme de théâtre: entre l'Ukraine et la Russie // *RLC. LXXXVI*. №3, juillet-septembre 2009. P. 295–308.

9 Forestier-Peyrat É. À l'Orient de tout: orientalisme et nationalisme dans l'Ukraine du XIXe siècle // *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin*. 2010/1. №31. P. 109–126.

(перш за все архівними матеріалами ЦДАГОУ) намагаються виокремити як українські, так і загальносоюзні тенденції повоєнної доби.

У статті «Собаці собача смерть: партизани та зрадники батьківщини»¹⁰ Маша Церовіч тлумачить партизанське «правосуддя» на суміжних територіях Росії, України та Білорусі як елемент громадянської війни і наслідок необмеженого свавілля воєнних часів. Авторка пише, що партизани, які вважали себе єдиними представниками радянської влади на окупованих територіях, займалися головню не саботажем і боротьбою з німцями, а власне покаранням місцевих колабораціоністів. Партизанське правосуддя відзначалося застосуванням принципу колективної відповідальності, експропріаціями і знищенням майна. Подекуди справа доходила до винищення цілих «колабораціоністських» сіл.

Дослідження Катрін Гусефф «Гене́за обміну населенням на звільнених територіях: «добровільна» евакуація українців із Польщі до СРСР»¹¹ стосується повоєнного визначення радянських кордонів та першої – добровільної – фази обмінів населенням між Україною та Польщею. Авторка підкреслює, що хоча теоретично мав відбутися обмін населенням усіх новоприєднаних територій, на практиці лише частина поляків Литви та Білорусі переселилися в Польщу, так само, як і литовська й білоруська меншини Польщі в СРСР. Натомість, обмін польським і українським населенням досягнув широких масштабів. Вона позиціонує ці процеси в перспективі логіки керівництва Радянської України, яке намагалося остаточно приєднати території, отримані після 1939 року, і прагнуло втілити план «Великої України». За допомогою переселення передбачалося перш за все відродити колгоспи Південно-Східної України, однак небажання добровольців проходити перевірку НКВД, відмова вступати до колгоспів, нелюдські й небезпечні умови перевезень, ворожість радянських колгоспників, а також контрпропаганда «націоналістичних банд» і втікачів із СРСР до Польщі, – все це зробило проект добровільного переселення неможливим і чималою мірою зумовило набагато жорсткіші заходи з переселення в наступні роки.

Таня Пентер у статті «Суди над місцевими колабораціоністами: радянські судові процеси у справах воєнних злочинів у сталінські часи»

10 *Cerovic M.* Au chien, une mort de chien: Les partisans face aux «traotres a la Patrie» // *Cahiers du monde russe*. 2008/2. Vol 49. P. 239–262.

11 *Gousseff C.* La genèse des transferts de populations dans les territoires libérés. L'évacuation «volontaire» des Ukrainiens de Pologne vers l'URSS (septembre 1944–juin 1945) // *Cahiers du monde russe*. 2008/2. Vol 49. P. 515–536.

(1943–1953)¹² відзначає, що одразу по війні за військові злочини було засуджено набагато більше радянських громадян, ніж німців у Німеччині. Вона припускає, що післявоєнні суди в УРСР є репрезентативними для всього Союзу, оскільки не менше третини колабораціоністів було заарештовано в Україні. Більше того, «в окупованій Україні колабораціонізм радянських громадян у місцевих поліційних загонах, у адміністрації та в економіці став вирішальним фактором в успішному втіленні німецького окупаційного режиму, в тому числі і в Голокості». Докладно описавши процедуру, Таня Пентер відзначає, що найбільшим злочином для суду була «зрада батьківщини», а незлочини проти людяності, тому колабораціоністів, які брали участь у винищенні євреїв, поляків і комуністів засуджували на підставі належності до націоналістичних організацій. Схожим чином і євреїв, котрі посідали адміністративні посади в гетто, не рятувала причетність до загальноєврейської трагедії Голокосту.

Принагідно варто зазначити, що немаловажливою темою, яка час від часу виринає у французькому науковому, навколонуковому та медійному просторах, є роль українців у подіях Другої світової війни, а також колабораціонізм, фашизм і їхні прояви в сучасній Україні. Зацікавлення французького соціуму даною проблематикою немалою мірою зумовлене власним проблематичним і неоднозначним досвідом війни та колабораціонізму. Приклади розробки цієї тематики можна знайти у виданнях минулих років, перш за все – підкреслимо – в популярно-науковій літературі та в публікаціях ЗМІ¹³. Інтересу посприяв також феєричний успіх книги Джонатана Літтела «Зичливі»¹⁴, яка від першої особи описує життєвий шлях есесівського офіцера, та публікація спогадів болехівського єврея Данієля Мендельсона про Голокост («Загублені»¹⁵). Бурхливі дебати навколо першого твору в основному зосередилися навколо питання,

12 *Penter T. Local Collaborators on Trial: Soviet war crimes trials under Stalin (1943–1953) // Cahiers du monde russe. 2008/2. Vol 49. P. 341–364.*

13 Розквітові неонацистської та антисемітської пропаганди в Україні й забуттю злочинів Другої світової війни присвячені скандальна стаття Мікаєля Празана «Україна – європейська країна? Сумнівно» у провідній газеті *Le Monde* (див.: *Prazan M. L'Ukraine, «pays européen»? Pas évident // Le monde. 2008. 16 septembre*), статті Жана-Марі Шов'є в *Le monde diplomatique*: «Мер Києва посягає на «права» нацистів» (*Chauvier J.-M. Le maire de Kiev porte atteinte aux «droits» nazis // Le monde diplomatique. 2007. 10 septembre*), «Як українські націоналісти переписують історію» (*Chauvier J.-M. Comment les nationalistes ukrainiens réécrivent l'histoire // Le monde diplomatique. 2007. Août*).

14 *Littell J. Les bienveillantes. Paris: Gallimard, 2006.*

15 *Mendelsohn D. Les disparus. Paris: Flammarion, 2007.*

чи етично надавати слово есесівцю і таким чином викликати симпатію до його досвіду. Натомість спогади Мендельсона зацікавили вузькопрофільну аудиторію: в *Libres cahiers pour la psychanalyse* було опубліковано вільний і радше особистий (а не академічний) за стилем обмін думками двох дослідниць¹⁶. Присвятивши чималу увагу психоаналітичному аналізу особистості Мендельсона, його сім'ї та його травми, – адже ця сім'я була знищена під час Голокосту не без допомоги місцевих українців, – дослідниці приходять до висновку, що «на думку Мендельсона... народи є братами, і найбільш жорстокими одне до одного є найближчі родичі. Він засуджує амбівалентність і відречення як і свого діда від його брата, так і українців від євреїв».

Академічну увагу привернув також проект «Голокост від куль». Текст Крістіана Инграо та Жана Сольшани¹⁷ є міркуваннями істориків про дослідження панотця Дебуа та його віддзеркалення у ЗМІ – йдеться про широко розрекламований проект католицького священника Патріка Дебуа, який разом із групою помічників розшукував масові захоронення розстріляних євреїв у Західній Україні, збираючи свідчення місцевих очевидців, намагаючись відкрити невідомий до цього вимір Голокосту. Проект завершився публікацією книги¹⁸, створенням фільму з аналогічною назвою «Голокост від куль», а про його популярність у французькому суспільстві свідчить хоча б те, що президент Франції Ніколя Саркозі нагородив панотця Дебуа орденом Почесного Легіону, що не так часто трапляється навіть із професійними істориками. Вказана стаття досліджує феномен медіатизації та вульгаризації дослідження, його мінімальний зв'язок із науковою спільнотою та її доробком, «відкриття» здавна відомих фактів і загалом слабе наукове підґрунтя проекту.

Головною помилкою панотця Дебуа, вважають автори, була «слабка контекстуалізація»: попри цінні свідчення очевидців, «питання участі українських помічників у здійснених німцями розстрілах практично відсутнє, так само як і не згадується ширша участь українців у винищувальних акціях. На думку авторів, ці елементи також могли б допомогти вияснити один із найбільш цікавих аспектів дослідження панотця Дебуа, а саме

16 *Abel Prot V., Chabert C.* A propos des Disparus // *Libres cahiers pour la psychanalyse*. 2009/1. №19. P. 11–30.

17 *Ingrao C., Solchany J.* La «Shoah par balles»: Impressions historiques sur l'enquête du père Desbois et sa médiatisation // *Vingtième siècle*. Paris. №102. 04/06. 2009. P. 3–18.

18 *Desbois P.* Porteur des memoirs: sur les traces de la Shoah par balles. Paris: Michel Lafon, 2007.

заперечення пам'яті щодо злодіянь, вчинених щодо євреїв у часи Другої світової війни, яке в наші дні характеризує українське суспільство»¹⁹.

Між тим варто зазначити, що автори дещо поквапилися зі своїми висновками, адже праця панотця Дебуа дуже швидко прогресує в напрямку онауковлення: навколо нього було створено цілу організацію, яка володіє архівами, здійснює регулярні теренові дослідження вже не тільки в Україні, а й у Білорусі та Західній Росії, користується значною фінансовою підтримкою та виступає своєрідним центром тяжіння для молодих науковців. Тому нескладно передбачити зростання публікацій на відповідну тематику наступними роками²⁰.

Натомість питання геноциду в Україні заторкується в серії статей, присвячених творчості Рафаеля Лемкіна, юриста, котрий увів до міжнародного обігу слово «геноцид», трактуючи його досить широко – не лише як акт фізичного, але й культурного, лінгвістичного і соціального винищення. Серія статей «Рафаель Лемкін і геноциди»²¹ містить вступну статтю канадського професора Романа Сербина та французький переклад статті Лемкіна про радянський геноцид в Україні, який він визначає як «класичний приклад радянського геноциду, його найтриваліший і наймасштабніший експеримент із русифікації – знищення української нації». Професор Сербин, відомий як палкий прихильник популяризації цієї частини доробку Лемкіна в науковому співтоваристві, вважає його важливим аргументом на користь визнання ГА ООН українського Голодомору геноцидом і саме тому публікацію цих матеріалів у Франції можна розглядати як черговий крок на цьому шляху.

У цьому ж напрямку рухається і Ніколя Верт, який у своїй статті «Радянські голодомори, український Голодомор»²² аналізує всі випадки голоду в Радянському Союзі у 1930-х роках, – український, казахський, поволзький. Верт приходять до висновку, що голод в Україні таки був особливим. Ці висновки ґрунтуються на інтенціональності українського голоду, котру документально підтверджують владні рішення та переписка

19 *Ingrao C., Solchany J.* op. cit. P. 14.

20 Детальніше з доробком отця Дебуа та його однодумців можна ознайомитися на сайті www.shoahparballe.com.

21 *Rafaël Lemkin et les génocides // Commentaire (Julliard). №127. Vol.32. Automne 2009. P. 637–651 (Serbyn R. Lemkin sur le génocide ukrainien; Lemkin R. Le génocide soviétique en Ukraine; Panné Jean-Louis. Rafaël Lemkin et Raul Hilberg. À propos d'un concept).*

22 *Werth N. Famines soviétiques, famine ukrainienne // Le Débat. 2010/5. №162. P. 142–151.*

Йосифа Сталіна з іншими комуністичними діячами. В іншому питанні, більш спірному, «чи голод був спрямований проти селян як класу, чи проти українців як нації», Верт вважає, що голод вписується в політику боротьби з українським націоналізмом, яка проводилася у 1930-х роках, і тому він дає ствердну відповідь на запитання чи був Голодомор геноцидом, посилаючись, серед іншого, на того ж Лемкіна.

Київський дослідник Юрій Шаповал, що вже здобув собі реноме у Франції, в 2010 році опублікував статтю «Єжовщина в Україні»²³. Вчений звернув увагу на те, що «ситуація в Україні на момент призначення Сталіном Ніколая Єжова на пост народного комісара внутрішніх справ у вересні 1936 року була особливою, адже в попередні роки вже відбулися масштабні заходи терору і радикальна чистка еліт». Цей факт суперечить загальному уявленню про 1937 як рік початку сталінських репресій. Проаналізувавши документи, що стосуються другої хвилі репресій, коли під каток радянського правосуддя потрапили самі чекісти, Шаповал показав через зізнання самих чекістів сам механізм терору – квоти на арешти і розстріл, нерозбірливість і намагання вислужитися будь-якою ціною тощо.

Сукупно теми Голодомору, Голокосту і досвіду Другої світової війни нерідко розглядаються в ширших рамках студій пам'яті, яка у Франції має особливе значення, адже французька академічна сфера схильна ототожнювати студії пам'яті з національною теоретичною традицією, що стоїть на трьох китах: Морісові Хольбваксові – Полю Рікерові – П'єрові Нора. В українському контексті конструювання національної пам'яті стало предметом досить критичної статті Ольги Острійчук-Зазулі «Від жертв сталінізму до нації-жертви. Політика пам'яті в Україні (1989–2007)»²⁴. Авторка намагається показати, як загальносоюзні тенденції періоду Перебудови, спрямовані на вшанування жертв сталінізму, набували національного характеру – тенденція, яка досягла логічного втілення у відкритті Музею радянської окупації та розробці образу Голодомору, який завершив процес етнізації жертви, що нею віднині проголошена українська нація.

У своєму прагненні вибудувати заокруглену концепцію, авторка доходить до надмірно радикальних висновків. Наприклад, вона оголошує, що означення тоталітарного виходить за рамки сталінізму, і «всі історичні панування, від яких постраждала Україна, і страждання, яких довелося

23 *Shapoval Ju.* La Jejovschina en Ukraine (1936–1938) // *Vingtième siècle. Revue d'histoire.* 2010/3. №107. P. 39–54.

24 *Ostriitchouk Zazulya O.* Des victimes du stalinisme à la nation victime. De la commémoration en Ukraine (1989–2007) // *Le Débat.* 2009/3. №155. P. 141–151.

заснати українцям, розглядаються як похідні тоталітарних режимів. Політики, впроваджені панівними державами (чи то Росія, чи Польща, чи Австро-Угорщина) розглядаються як репресивні за визначенням і тоталітарні за змістом», однак ні прикладів, ні цитат, які б проілюстрували цю тезу, не наводиться. Острійчук-Зазуля прямо пов'язує пам'ять про Голодомор із націоналістичною пам'яттю української еміграції та стверджує, що остання суперечить пам'яті українців, які жили в СРСР і наразі мають гарні спогади про СРСР 1970-х–80-х років. Вона також згадує про конкуренцію жертв комуністів і жертв націоналістів у сучасній культурно неоднорідній Україні. Авторка заходить доволі далеко, заявляючи, що Голодомор став підґрунтям української ідентичності, оскільки це величезне лихо дало українській нації вимір жертви. Зрештою, в своїх аналітичних роздумах авторка проводить порівняння Голодомору з Голокостом, наголошуючи на використанні відповідної моделі та браку Голокосту в українській національній пам'яті.

Інша дослідниця політики пам'яті Жюльєт Дені у статті «Насильство в СРСР: історіографічний майданчик та ставки пам'яті»²⁵ окреслює три сфери насилля в СРСР у хронологічних межах, дотичних до воєнних часів: Голодомор, воєнне насильство та винищення євреїв Сходу. Зокрема, характеризуючи політику пам'яті щодо Голодомору авторка стверджує, що «його роль у визначенні сучасної української нації супроводжується націоналістичними, ксенофобськими, антиросійськими та антисемітськими тенденціями». На думку Дені, дискурс про Голодомор створюється за моделлю дискурсу про Голокост, а іноді й у протиставленні до геноциду євреїв, тимчасом як пам'ять про сам Голокост практично відсутня чи навіть свідомо виключена, що очевидно перегукується з тезами Острійчук-Зазулі та Інграо і Сольшани. Загалом, не можемо не погодитися з тезою, що висвітлення питання насильства є також тестовим для діалогу між європейським Заходом і Сходом, який наражається на численні небезпеки у зв'язку з радикальним трактуванням історичних проблем. Однак зауважимо, що для справжнього діалогу переглянути свої позиції повинні обидві сторони.

Третім виміром наявності України в академічному дискурсі є політологічний аналіз *sensu stricto*. У політичному аналізі України одним зі смислових центрів продовжує залишатися Помаранчева революція: варто згадати, що в 2009 році були видані книжки Анні Добантон «Україна.

25 Denis J. Violences en URSS: chantiers historiographiques et enjeux mémoriels // *Tracés*. 2010/2. №19. P. 141–153.

Метаморфози незалежності»²⁶ та Александри Гужон «Політичні та ідентичнісні революції в Україні та Білорусі (1998–2008)»²⁷, домінуючими темами яких, відповідно, є метаморфози помаранчевих еліт у постреволюційний період та трансформації ідентичності населення.

Першу тенденцію, окрім книги Добантон, відображає також стаття Арно Дюб'єна «Україна. Гіркота помаранчів»²⁸, яка попри газетярську назву пропонує досить якісний аналіз внутрішньополітичної ситуації в період перед виборами президента 2010 р. і демонструє належну обізнаність автора із внутрішньоукраїнськими перипетіями. В ситуації незгоди в середовищі українських еліт щодо майбутнього держави і небажання чи пасивності еліт країн Заходу щодо інтеграції України, Дюб'єн висуває пропозицію нейтрального статусу України, на зразок фінського.

Цікаво, що за кілька місяців до того, як відгук на російсько-українську газову кризу січня 2009 р. та ж *Politique internationale* надрукувала інтерв'ю з українським експертом Григорієм Перепелицею «Україна та російські апетити»²⁹, присвячену найгострішим проблемам україно-російських відносин. У цій статті український експерт, на відміну від Арно Дюб'єна, цілковито відкидає перспективу утвердження України як *no man's land*, обгрутовуючи необхідність допомоги Заходу в якнайшвидшій інтеграції України до його структур, що було б засобом порятунку від російської загрози. Останню, вочевидь, має ілюструвати сусіднє інтерв'ю з російським політологом Наталією Нарочницькою, де йдеться про велику людську трагедію розвалу Радянського Союзу і засуджується можливість зовнішньополітичної реорієнтації колишніх республік, адже «витягування на нові геополітичні орбіти народів, які протягом двох-трьох сотень років були частиною Російської імперії... призводить до нової нестабільності у світі» тощо³⁰.

Другу тенденцію (аналіз ідентичності, сформованої внаслідок Помаранчевої революції) розвиває Абель Полезе в статті «Альтернативна версія Помаранчевої революції: ідентичнісні трансформації та спонтанна

26 Daubenton A. Ukraine. Les métamorphoses de l'indépendance. Paris: Buchet-Chastel, 2009.

27 Goujon A. Révolutions politiques et identitaires en Ukraine et en Biélorussie, 1988–2008. Paris: Belin, 2009.

28 Dubien A. Ukraine: oranges amères // *Politique internationale*. №125. Automne 2009. Pp.267–280.

29 Perepelicâ G., Ackerman G. L'Ukraine face aux appétits russes // *Politique internationale*. №123. Printemps 2009. Pp.321–337.

30 Narotchnitskaïa N., Ackerman G. Une Russie de nouveau conquérante // *Politique internationale*. №123. Printemps 2009. Pp.289–304.

розбудова нації»³¹. Ґрунтуючись на особистому досвіді та враженнях від перебування в Україні, він представляє як оригінальне вже дещо тривіальне твердження, начебто головним наслідком Помаранчевої революції є її вплив на громадянське суспільство і політичну активність громадян, а саме формування в Україні інклюзивної громадянської моделі нації, заснованої на бажанні спільного добробуту.

Втім, результати виборів 2010 р. дещо витіснили Помаранчеву революцію з поля зору, і французькі політологи взялися за тлумачення ситуації, що склалася. Так, Домінік Феан у статті «Янукович і зовнішня політика України: повернення до стану рівноваги?» відзначає, що Янукович – найбільш проросійський політик за всі часи незалежності України, і найбільше побоюється, що тому не вистачить простору для маневру між ЄС і Росією, в чому автор власне і бачить покликання української зовнішньої політики³². Зміна влади вочевидь викликала інтерес і до механізмів її реального функціонування в Україні, які частково пояснює стаття В'ячеслава Авіуцького про консолідацію українських бізнес-кланів³³.

Кевін Лімоньє у статті «Російський Чорноморський флот Севастополя: південна «імперська фортеця»?» розглядає питання місця та значення російського Чорноморського флоту, яке він вважає перш за все символічним. К. Лімоньє звертає увагу на те, що, на відміну від західних портових міст із арсеналами, в Севастополі не розділені цивільна та військова зони: вони взаємно проникають, створюючи особливий соціокультурний «мікроклімат», а гарнізон виступає носієм глибоко зануреної в історію російської ідентичності. Лімоньє вписує політику навколо Севастополя в імперіальний контекст російської політики щодо «близького зарубіжжя», аналізуючи її еволюцію від Бориса Єльцина до Владіміра Путіна. Значення Севастополя для національної пам'яті підкреслюється тим, що після 1945 р. руїни міста відбудовували відповідно до старого вигляду, відроджуючи символ-град. Однак, на думку автора, російська ідентичність мешканців Севастополя не конче пов'язана з

31 *Polese A.* Une version alternative de la «révolution orange»: transformations identitaires et «nation building spontané» // *Socio-logos*. Numéro 4; socio-logos.revues.org/document2315.html, переглянуто 16 червня 2009.

32 *Fean D.* Ianoukovitch et la politique étrangère ukrainienne: retour à l'équilibre? // *Politique étrangère*. 2010/2. Été. P. 413–426.

33 *Avioutskaa V.* The Consolidation of Ukrainian Business Clans // *Revue internationale d'intelligence économique*. 2010/1. Vol 2. P. 119–141.

їхньою відданістю Російській Федерації, а репрезентує замкнене на собі, культурне розуміння російськості³⁴.

Російську тему продовжує Анн де Тангі в статті «Пост-імперський синдром і жага до влади»³⁵. Авторка стверджує, що пострадянський простір посідає одне з головних місць у російській політиці, проте Росії ніяк не вдається перейти від логіки домінування до взаємовигідної співпраці, яка могла б забезпечити їй привілейовану позицію центру тяжіння в регіоні. Власне цей постімперський синдром заважає Росії переформулювати свою політику і знищити поняттєві відмінності між близьким зарубіжжям і зарубіжжям як таким. Той факт, що Росія багатша, ніж її сусіди, і володіє більш численними засобами впливу, теж ускладнює ситуацію, яка в довгостроковій перспективі є не вигідною для самої Росії.

Однак, коли мова заходить про стратегічні інтереси, як, наприклад, газова криза 2009 р., Україна стає близьким зарубіжжям і для Європейського Союзу. На це вочевидь натякає назвою своєї статті «Україна: дуже близьке зарубіжжя»³⁶ експерт НАНУ Оксана Митрофанова. Аналізуючи російську газову політику в стосунках з Україною, вона підсумовує: «Імперія хотіла знову відновити домінування над контрольованою Євразією, яку вона контролювала упродовж трьох століть, навіть попри те, що транзит газу через українську територію відповідав взаємним інтересам». Однак наголос вона робить на іншій проблемі, насамперед на тому, що під час другої газової кризи Росії вдалося здійснити вдалу інформаційну атаку, тимчасом як точка зору України в західних ЗМІ практично не лунала, українські посольства зайняли пасивно-вичікувальну позицію. Згадує авторка і нереалізований проект газопроводу «Білий потік», що мав би бути втілений державами ГУАМ. Наостанок вона кидає шпильку в бік Франції, нагадуючи, що французький міністр оборони Ерве Морен вважав, що питання входження Грузії та України до НАТО вимагає попередніх консультацій із Росією.

Серед регіональних бачень України цікавими нам видаються результати опитування євровичовників, викладені у статті Кларіс Дідльон «Європейська візія: контури Європи очима дослідників, що входять до мережі ESPON», котрим пропонувалося графічно окреслити та обґрунтувати кордони «Європи» як частини світу. Критерії оцінки були різними (культура, історія, політика тощо), однак у випадку України було визначено пряму залежність: «Серед анкет, які включають Україну до

34 *Limonier K.* La flotte russe de mer Noire à Sébastopol: une «forteresse impériale» au sud? // *Hérodote*. 2010/3. №138. P. 66–78.

35 *de Tinguy A.* Syndrome post-impérial et volonté de puissance // *Projet*. 2009/2. №309. P. 10-17.

36 *Mitrofanova O.* Ukraine: l'étranger très proche // *Outre-Terre*. 2011/1. №27. P. 275-86.

Європи, левова частка посиляється на критерій «географія» [...], в той час ті, хто виключає Україну з Європи, географічним критерієм взагалі не послуговується». Хоча загалом Україну до Європи включило бл. 80% опитаних, серед них домінують представники країн Північної Європи, Західна Європа налаштована найбільш негативно, а країни Східної Європи посідають проміжну позицію. Серед інших причин включення України до Європи авторка згадує бажання прикордонних країн ЄС не бути прикордонними і розширити буферну зону, особливо, коли «сусіди не видаються надто загрозливими»³⁷. Іноді Україну взагалі не беруть до уваги як регіонального актора: Жан Франсуа Древе в своєму аналізі співпраці в Чорноморському басейні бере до уваги лише Туреччину, Росію та США, не розглядаючи Україну як самостійного гравця на цій арені³⁸.

Окремо варто виділити статті соціологічно-демографічного спрямування, оскільки соціологічні тенденції в французькій політичній та історичній науках доволі яскраво виражені. Цікавою нам видається стаття канадського дослідника Домініка Ареля «Перепис населення та національна легітимація в Росії та пострадянській зоні»³⁹. У тій частині, яка стосується українських переписів, Арель стверджує, що ніде на пострадянських територіях радянська практика категоризації населення щодо критерію національності не була змінена, незважаючи навіть на вилучення з паспортів графи «національність», вона була збережена в переписах. У всеукраїнському переписі 2001 р. русини записувалися як субетнос українців (так само як християн-кряшенів записували субетносом татар у російському Татарстані). Демографічне зменшення кількості росіян (із 22% до 17% в Україні) у колишніх радянських республіках Арель пов'язує з їхнім відчуженням і непанівним статусом у нових державах, що стало причиною еміграційного відтоку, а по-друге, з асиміляцією «росіян» зокрема в «українців», оскільки пропорція мішаних шлюбів в Україні досить висока. Причинами асиміляції він вважає соціальний престиж бути українцем в Україні та нерозрізнення етнічного й громадянського українця, коли українцем вважає себе будь-який громадянин України. Зрештою, Арель порівнює питання мови: на відміну від українського перепису, де державі треба було штучно збільшити

37 *Didelon C.* Une vision de l'Europe. Le tracé de l'Europe des chercheurs impliqués dans ESPON // *Annales de géographie*. 2010/3. №673. P. 211–228.

38 *Drevet J.-F.* Confrontation ou coopération dans le bassin de la mer noire? // *Confluences Méditerranée*. 2010/3. №74. P. 119–132.

39 *Arel D.* Recensement et légitimation nationale en Russie et dans la zone postsoviétique // *Critique internationale*. 2009/4. №45. P. 19–36.

кількість українофонів, а тому в переписі стояла категорія «рідна мова», в Білорусі, щоб оформити офіційний білінгвізм, використовувався термін «мова повсякденного спілкування».

Ален Блюм у статті «Демографія в Росії та Центральній Європі»⁴⁰ в контексті пояснення масштабів виїзду етнічних росіян до Російської Федерації нагадує своїм читачам, які нерідко ототожнюють СРСР суто з Росією, що «в Радянському Союзі, де співіснували критерії національності та громадянства, росіянами були ті, хто себе ними вважали. Можна було бути росіянином і радянцем, українцем і радянцем, узбеком і радянцем». Проблемі ж еміграції українців також присвячена англійська стаття української дослідниці Аліси Толстокорової про негативні наслідки трудової еміграції для українських сімей, надрукована у франкомовному журналі демографічного спрямування⁴¹.

Отже, станом на 2009–2010 роки можна сказати, що найбільшою увагою французьких дослідників користується тематика Другої світової війни та передвоєнного десятиріччя, а питання, які отримують максимум уваги і стають предметом найгарячіших дискусій і в науковому, і в медійному просторі – це сталінізм, репресії, Голодомор, колабораціонізм і Голокост. Другим виміром є позитивістсько-політологічний аналіз внутрішньоукраїнської ситуації, особливо в контексті виборів чи значущих подій на кшталт Помаранчевої революції чи газової кризи. Глибші історичні розвідки носять епізодичний характер.

Характерною рисою французької гуманітаристики є бажання вивчати Україну в рамках певної регіональної класифікації, найчастіше як пострадянську країну, іноді як типову пострадянську країну, на прикладі якої можна досліджувати еволюцію решти. Це один із наслідків того, що функції українознавців нерідко виконують колишні советологи й транзитологи, що звикли до холистичного підходу. Цікаво, що терміном «пострадянські країни» Росію зазвичай не описують. Росія та «пострадянські країни» чи «нові незалежні держави» існують окремо, останні формують псевдогомогенну групу.

40 Blum A. Démographie en Russie et en Europe centrale // *Etudes*. 2010/3. Т. 412. Р. 295-306.

41 Tolstokorova A. Costs and Benefits of Labour Migration for Ukrainian Transnational Families: Connection or Consumption? // *Cahiers de l'Urmis*. N°12. Juin 2009; urmis.revues.org/index868.html. Переглянуто 1 січня 2010.